

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ
ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСКЕНДЕР
ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И
ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА
КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL
INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION**

ХҒТАР 03.20.00

**АҚТАУҒА «ЖАТПАЙТЫН» ТІЗІМ:
С. ҚАРАТІЛЕУОВ ЖӘНЕ Б. СИСЕКЕНОВ**

Койгелдиев Мәмбет Құлжабайұлы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры, ҚР ҰҒА академигі. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: mkoigeldiev25@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8196-9117>

* Автор–корреспондент

Аннотация. Алаш – Қазақ ұлт-азаттық қозғалысына қатынасып, белсенділік танытқан тұлғалардың тағдыры ұқсас, түгелдей дерлік саяси репрессияға тартылды, азапты өмір кешті. Мақалада 1919 жылғы Торғай өңіріндегі Алаш әскери құрамасы мен совет өкіметі жағындағы отрядтардың арасында орын алған қақтығысуларға белсенді түрде араласқан С.Қаратілеуов пен Б.Сисекеновтың кейінгі қайғылы тағдыры баяндалады. Автор азамат соғысы тұсында аталған өңірде орын алған трагедиялық оқиғаларға советтік кезеңдегі тар таптық ұстанымнан ада, жаңа көзқарас тұрғысынан қарауға шақырады. Автордың түсінігінде бұл тақырыпқа тек таптық көзқарас тұрғысынан келу сол кезеңде қазақ қоғамында орын алған қазақ ұлт-азаттық қозғалысын жоққа шығарумен тең болар еді. Советтік тарихнаманың бұл тақырыпты түсіндірудегі ірі қателігі де оның осы методологиялық қателігіне байланысты болды.

Кілт сөздер: Алашорданың Торғай бөлімі, Әскери кеңес, Торғай трагедиясы, ерекше кеңес, ұлт-азаттық қозғалыс, репрессия, тергеу хаттамасы, ақтау, реабилитация, ұлттық ұстаным.

МРНТИ 03.20.03

**СПИСОК «НЕ ПОДЛЕЖИТ» РЕАБИЛИТАЦИИ:
С. КАРАТЛЕУОВ И Б. СИСЕКЕНОВ**

Койгелдиев Мамбет Құлжабайұлы^{1*}

¹ Доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая, академик НАН РК. Казахстан, г. Алматы. E-mail: mkoigeldiev25@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8196-9117>

* Автор–корреспондент

Аннотация. Судьбы тех, кто принимал участие в казахском национально-освободительном движении Алаш, были сходны. Почти всех постигли политические репрессии. В статье раскрываются трагические судьбы С. Каратлеуова и

Б. Сисекенова, принимавших активное участие в столкновениях воинской части Алаш с просоветскими отрядами в Тургайской степи в 1919 г. Автор призывает рассматривать трагические события, происходившие в регионе в годы Гражданской войны, опираясь на новые взгляды и подходы. Сегодня необходимо отойти от узкоклассовой позиции советского периода. По мнению автора, подходить к данному вопросу только с классовой точки зрения было бы равносильно отказу от казахского национально-освободительного движения, имевшие место в казахском обществе. С этим методологическим искажением была связана самая большая ошибка советской историографии в исследовании этой проблемы.

Ключевые слова: Тургайское отделение Алаш-Орды, военный совет, Тургайская трагедия, особое совещание, национально-освободительное движение, репрессии, протокол допроса, реабилитация, национальная позиция.

IRSTI 03.20.00

THE LIST OF “NOT SUBJECT TO” REHABILITATION: S.KARATLEUOV AND B.SISEKENOV

Mambet Koigeldiyev^{1*}

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, Full Member of the Kazakhstan National Academy of Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mkoigeldiev25@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8196-9117>

*Correspondent author

Annotation. The fates of those who took part in the Kazakh national liberation movement Alash were similar, almost all were overtaken by political repressions. The article presents the tragic life stories of S. Karatleuov and B. Sisekenov, who took an active part in the clashes between Alash military units and pro-Soviet forces in the Turgai region in 1919. The author calls to study the dramatic events that took place in the region during the years of the Civil War, based on new approaches. Today it is necessary to get rid of the narrow class position of the Soviet era. According to the author, to use an approach to this issue only from a class point of view would be tantamount to abandoning the position of the Kazakh national liberation movement that existed at that time in Kazakh society. The biggest mistake of Soviet historiography in the study of this problem was associated with these methodological distortions.

Key words: Turgai branch of Alashorda, Military Council, Turgai tragedy, especial meeting, national liberation movement, repression, protocol of interrogation, rehabilitation, national position

Кіріспе. Осыдан 95 жыл бұрын Мәскеудегі орталық ұлттар баспасынан Ахмет Байтұрсынұлы және Қыр баласының даярлауымен «23 жоқтау» аталатын кітап жарық көрді. Кіріспе сөзде авторлар кітапты баспадан шығарудағы мақсат әдеби тілге негіз боларлық ел аузында құнарлы қазақ сөзіне бай жоқтауларды көпшілікке ұсынып отырғандықтарын ескертеді. Шын мәнінде кітапты даярлауға себеп болған жағдай басқа еді. Кітапты даярлаған, жоғарыда аталғандай Ахаң мен Әлекең. Даярлаған жылы 1923 жыл. Бұл Әлекеңнің үкімет шешімімен Мәскеуге ұйқамаққа жеткізілген алғашқы жылы. Ал Ахаңның үкімет құрамынан кетіріліп Академиялық орталықты қалыптастыруға жіберілген шағы еді. 1920 жылы құрылып, қызметін бастаған қазақ жеріндегі жаңа мемлекеттік жүйе қазақ азаттық

қозғалысы басшыларын саяси өмірден біржола ысырып, ендігі уақытта олардың үстінен компромат жинауға көшкен мезгіл еді бұл. Әлекең мен Ахаң қазақ тағдырына байланысты жаңа да ауыр жағдайдың қалыптасып келе жатқанын түсініп, төніп келе жатқан озбырлықтың жаңа түріне интеллектуалдық қарсылықпен жауап бере білу әдістерін өздері игеріп, басқаны да оған үйрету жолына түсті. «23 жоқтау» кітабы осы әрекеттің көрінісі еді.

Жинақ Шәңгерей ақынның «Сыршы» өлеңінен басталады. Өлең жанрлық тұрғыдан жоқтауға жақын болғанымен жоқтау емес-тің, адам өмірінің соңына қатысты ақынның толғауы деуге келеді. Толғауды құрастырушылардың сол тұстағы көңіл-күйін дәл беретін мына жолдар болса керек:

Құйрық атып құлиа,
Түлкідей қашқан жымыа,
Қараңды үзіп барасың
Бізден де қайран дүния.

Бұл, әрине, «Алаш!» деп ұран шақырып, азаттық үшін күрес туын көтеріп, негізгі мақсатқа жете алмай тауы шағылған Алаш басшыларының астарлап жеткізген көңіл-күйі еді. Мұндай әдістің ұлттық руханиятта ерте замандардан келе жатқандығы кімге де болса түсінікті еді.

Жинақта берілген жоқтаулардың соңғысы 1916 жылғы Торғай жұртының көтерілісінде басшы сайланып, 1920 жылы өмірден озған Әбдіғапар ханға арналған жоқтау. Жоқтау мәтінімен танысқан оқырман 16 жылғы жеңіліс бұл жалпы ұлттың кезекті жеңілісі екендігін, егер халық ауыр жағдайын түсініп өз тағдырына өзі ие болмаса мұндай жеңілістің жалғаса беретіндігіне көзі жеткендей болады. Жоқтау айтушының жеткізбегі осы ой еді. Оны мына жолдардан байқаймыз:

...Айналайын жұртым-ай,
Қабырға сайын қайғым бар.
Омыртқа сайын уайым бар.
Күн батқан соң, раушан
Бірден болған ойым бар.

Бұл жолдарда жеңіліске ұшырап, кезекті рет еркінен айырылған жұрттың басыңқы көңіл-күйін баяндау бар, дегенмен қортынды ой мына жолда еді: «бұған көніп отырған көрген күнің күн емес!» (Байтұрсынұлы 2013: 74-172).

Ә. Бөкейханов Соловецкі лагерінде қамауда жүрген М.Дулатұлына жазған хатында «Дүниенің кеңдігінен не пайда, аяғыңдағы етігің тар болса!» деген мәтелді келтіріп, іні-досының жағдайын өзгерте алмайтындығына байланысты шексіз өкінішін білдіріп налыды. Қозғалыс басшысы осы өкінішін азаттық үшін күреске атсалысып, артын ала қатыгез жүйенің қудалауына ұшырап, қалған өмірін азапта өткізген мыңдаған идеялас серіктеріне байланысты да білдіргені күмән тудырмайды.

Оқырман назарына ұсынып оытқан материалда біз ел азаматтары азаттық үшін деп атқа қонған кезеңде қозғалыс қатарында болған екі тұлғаның советтік кезеңдегі тағдырына тоқталмақпыз.

Материалдар мен әдістер.

Азаттық қозғалыс тек көш бастаушылардан тұрмайды. Кез-келген қоғамдық идея, оның іске асуы қолдаушыларының көптігіне және олардың ерік-жігеріне, сондай-ақ материалдық және моральдық мүмкіндігіне тәуелді. 1905-1919 жж. аралығындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысы қандай тұрғыдан алғанда да өте күрделі жағдайда жүрді. Әрине, қозғалысты бастап жүргізген шағын ғана топтың, сондай-ақ олардың төңірегіне топтасқан тілектес қолдаушыларының ынта-жігерінде, мақсатқа ұмтылысында кемшілік болған жоқ. Олар қозғалыстың алдына қойған мақсатының қасиетті және биік екендігіне сенімді болды. Сондықтан да ортақ, жалпыұлттық мүддені көздеген іске жұдырықтай жұмылып белсене кірісті.

Олардың бұл ынта-жігері неден көрінді? Бұл тақырыпқа арнайы тоқталған жөн. Өйткені, мәселенің бұл қырын зерттеушілер де және қозғалыс тақырыбына қызығушылық танытушылар да жете көңіл аудара бермейді. Біріншіден, азаттық қозғалыс ұлттық мемлекеттік құрылымы жоқ, соған байланысты ұлттың күнделікті тіршілігін бүтіндей отарлаушы билік өз бақылауында ұстаған жағдайда басталып, өрбіді. Соған байланысты ұлт өміріне қатысты шешімдер, заңдық актілер түгелдей метрополиялық орталықтарда қабылданып жергілікті халықтың бірегейлігін, негізгі құндылықтарын біртіндеп әлсіретіп, өшіруге қызмет жасады. Ұлттың ішкі өмірі метрополиялық орталықта жазылған және алдымен соның мүддесін көздейтін заңдық актілер арқылы реттелді.

Екіншіден, бірнеше ғасырға созылған отарлық тәуелділік ұлттың сырттан жеткен озбырлыққа қарсылық көрсету қабілетіне теріс әсерін тигізді және ол қоғамдық өмірдің барлық саласынан байқалды. Ең алдымен бұл жағдай ұлтты өз мүддесін қорғау жолына түскен ішкі саяси күштеріне ұйымдасқан түрде қолдау жасау мүмкіндігінен айырды. Шешуші сәтте, мәселен, қоғамда алаш партиясы бастаған саяси қозғалысқа қаржылай көмек ұйымдастыра алатын қоғамдық институттар жоқ болып шықты. Бұл міндетті Алашорда өкіметі атынан ел арасына шыққан жеке белсенді тұлғалардың өз міндетіне алуына тура келді. Әлгінде ғана құрылған Алашорда өкіметінің атынан шыққан бұл жеке өкілдер қоғам тарапынан бірден түсіністік таба қойды деп айтуға да келмейтін еді. Әсіресе, енді ғана құрылып жатқан алаш әскеріне жігіттер жинау, сондай-ақ оларды көлікпен, азық-түлікпен және басқа жағдаймен қамтамасыз ету қалыптасқан ұлттық билік жүйесі жоқ қоғамда қиынның-қиынына айналған мәселе болып шықты.

Ұлттық әскер құру әрекетін қолға алған Алашорда өкіметінің бұл ісіне атсалысып, Торғай өңіріндегі белгілі трагедиялы оқиғаларға араласқандар

қатарында Қаратілеуов Сәлімгерей мен Сисекенов Бермұхамед те болды. Кейінгі жылдары істі болып, советтік сот орындары тарапынан «ақталуға жатпайтындар» тізіміне енгізілген бұл азаматтардың өмір жолын тарих қоқсығында біржола жабулы қалдыру қаншалықты әділетті болмақ? деген сауалдың туындауы заңды деп білеміз. Идеологиялық озбырлық жағдайында біржақты қарастырылған бұл істің жарық түсіруге тұрарлық қырлары болуы да мүмкін ғой! деген тілекпен біз бұл тақырыпқа тоқталуды жөн көрдік.

Әрбір дерек көзі міндетін атқаратын материал сол заманның өкімі. Бұл ой әсіресе тергеу материалдарына тиесілі. Оларда сол тарихи кезеңдегі өмірдің барлық саласына ентелеп еніп келе жатқан большевиктік идеологияның ізі жатыр. Идеология олдағы сол заманның куәсі. Дегенмен, оның тарихи шындықты бүркемелеп көрсетпей тұратын ерекшелігі бар. Идеология үшін негізгі нәрсе саяси жүйенің мүддесіне қызмет жасау. Өз ретінде прокуратура, сот мекемелері де биліктегі партияның құралы міндетін атқарып, оның идеологиялық тапсырысына жұмыс жасауға бейімделмек. Бұл жағдай, әрине, сот жүйесінен шыққан құжаттық материалдардағы тарихи факті ретінде пайдалану ісін қиындата түсетіндігі түсінікті. Дегенмен, тергеу ісіне қатысты материалдардың арасында зерттеушіге көмекке келетін мәтіндер жеке парақтар мен жолдар болады, соларға кезігіп, олардағы ақиқатты аршып алып ғылыми айналымға тарту зерттеушінің міндеті.

Талқылау.

Сонымен, алдымен Қаратілеуов Сәлімгерей Алпанұлының ісіне қатысты материалдарға тоқталайық. Сәлімгерей Алпанұлының жары – Сәбиля 1959 жылы наурызда ССРО Бас әскери прокуратурасына жазған арызында ері Қаратілеуов Сәлімгерей 1887 жылы туған, 1920 жылдан партия мүшесі, Орал облысынан Ресей коммунистік партиясының 13 съездінің делегаты, Қазақстан орталық атқару комитетіне мүшелікке кандидат, ҚССР Алматы облысындағы «Дегерес» жылқы зауытында директорлық қызметте жүргенде НКВД мекемесі тарапынан 1936 жылы 24 қарашада қамауға алынып», содан бергі уақытта артында қалған жары ретінде ол туралы ешқандай да мәлімет ала алмағандығын баяндайды (Қазақстан Республикасы Ішкі Істер Министрлігінің Алматы қаласы бойынша департаментінің архиві – (бұдан былай ҚР ІІМ АҚДА), 8366а: 3-4).

С. Қаратілеуов Өлкелік партия комитетінің хатшысына өзінің өмір жолына байланысты берген мәліметінде әкесі Алпанның бауырларымен Гурьев округіне қарайтын орыс-казак поселкасында тұрып, казак станацасының малын бағып күндерін көргендігін, өзінің де 8-9 жастан осы шаруашылыққа араласа бастағандығын жазады. Әкесі Сәлімгерейді алдымен орыс мектебінде оқытып, сонан соң Орал қаласындағы ауыл шаруашылығына мамандар даярлайтын училищеге оқуға береді. Ендігі уақытта өз бетінше әрекетке көшкен Сәлімгерей 1915 жылы аталған қаладағы

Маринскі орта ауыл шаруашылық училищесін агроном мамандығын алумен аяқтайды.

С. Қаратілеуовтің өмір жолындағы екі кезеңді, яғни 1918 ж. қарашасы мен 1919 ж. маусым аралығындағы Алашорда өкіметінің Торғай бөлімшесіндегі, сондай-ақ 1926-1927 жж. Қазақстанның егіншілік комиссариатындағы бөлім меңгерушісі қызметін бөліп атаған орынды болмақ. Өйткені осы кезеңдерде оның жеке тұлғалық көзқарасы мен ұстанымы айқынырақ көрініс тапқан еді.

1917 жылы басталған ел өміріндегі аласапыран саяси өзгерістер тұсында Сәлімгерей Алпанұлы сияқты көзі ашық, сауатты да белсенді тұлғаларға өз ұстанымын анықтап қоғамдық қызметке араласу жеңілге түскен жоқ еді. Олардың арасында екі бірдей ұлттық және таптық теңсіздікті басынан кешіріп, жанымен сезінген, соның нәтижесінде большевизм идеологиясымен ұлт-азаттық қозғалыс ықпалы арасында әрі-сәрі күйге түскен жеке тұлғалар да аз болған жоқ-тын. Солардың қатарында С.Қаратілеуов те болды. Кейінірек партиялық тазалау диірменіне іліккен Сәлімгерей Өлкелік партия комитетінің хатшысы Нұрпейісовтың атына жазған түсінік беру хатында ол осы әрі-сәрі күйін бүкпесіз баяндайды (ҚР ІІМ АҚДА, 8366в: 16-22).

Дегенмен осы алғашқы кезеңде оның санасында ұлттық сезім басымдық алғаны анық. Бұл сол сәттегі ұлт зиялысының басым бөлігіне тән мінез болатын. 1936 жылы 14 қарашада партиялық бақылау комиссиясы тарапынан жүргізілген тергеуде Сәлімгерей Мәскеуден келген өкіл «сіздер ол кезде ұлттық ұстанымда нық тұрған ба едіңіздер?» деген сұрауына «Ия, біз ол кезеңде большевик емес, басым түрде ұлтшыл болдық» (ҚР ІІМ АҚДА, 8366в: 16-22) деген жауап алады.

Алашорданың С. Қаратілеуов 1917 жылы желтоқсанда өткен Алашорданың батыс бөлігінің ұйымдық съезіне қатынасады. Съезд әрбір шаңырақтан жүз рубльден салық жинау туралы шешім шығарғанда, бұл шешімге делегаттардың үлкен бөлігі қарсылық көрсетіп, салық әрбір шаңырақтағы тұяқ санына байланысты болсын деген уәж айтады. Соңғы ұстанымдағылардың қатарында Сәлімгерей де бар еді. Осы топтағылар 1918 жылдың ақпанында Темір уездік советін құрып, оған төрағалыққа С.Қаратілеуов сайланады. Көп ұзамай өңірдегі билік ақтардың қолына көшеді.

Қалыптасқан аумалы-төкпелі жағдайда, екі оттың яғни, ақтар мен қызылдардың арасындағы билік үшін күрес жағдайында жергілікті қазақ жұртын бүліншіліктен сақтау қамын ойластырған Мырзағалиев, Әлібеков және Шолақов бастаған зиялылар тобы Илек қаласының түбінде жасырын кеңес өткізіп, Алашорданың (ұлттық үкіметті) Торғай қанатымен байланыс орнату ісін қолға алып, бұл міндетті Кенжин мен Қаратілеуовке жүктейді.

Осы тапсырмамен 1918 жылдың қарашасында Алашорда үкіметінің Торғай бөліміне келген Кенжин мен Қаратілеуовтің іссапары келесі 1919 жылдың маусымына дейін, яғни сегіз айға созылады (ҚР ІІМ АҚДА, 8366в: 16-22).

Бұл Алашорда үкіметінің Торғай облысындағы Әскери Кеңесінің құрылып, қызметіне кіріскен кезі еді (Абдығалиұлы, 2017:191). Әскери Кеңес мына құрамда болды: М.Есболов (төраға), А.Байтұрсынұлы (орынбасары), М.Дулатов, С.Қадырбаев және А.Кенжин. 1918 жылдың желтоқсанының алғашқы күндері оның атты әскерінің құрамында 500 адам болды (ҚР ІІМ АҚДА, 8366: 15-15^{об}).

Міне осы кезеңдегі Торғай өңірінде орын алған қайғылы оқиғалар метрополиядағы азамат соғысы аталған мемлекет ішіндегі тапаралық қанды қақтығысудың қазақ қоғамына да жеткендігін көрсетіп қана қойған жоқ, сонымен бірге оның қазақ сияқты алдында мүлдем басқа жалпыұлттық мақсат-мүдделер тұрған ел үшін қаншалықты зиянды екендігінің де айғағы болды. Отандық тарихнамада азамат соғысына қатысты жаңа мазмұндағы ғылыми концепция қалыптаса қойған жоқ. Мәселен, осы ретте атасы Иман батырдың Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ азаттық қозғалысына белсенді түрде атсалысқан Амангелді батыр Үдербайұлының 1916 жылғы патшалық билікке қарсы ұлт-азаттық көтерілісті бастап шығып, ал келесі 1917 жылы кенеттен саяси ұстанымын түбегейлі өзгертіп, ұлттық тұтастық және еркіндік үшін күрес туын көтерген Алашорда өкіметіне қарсы күштер жағында болуын қандай себептермен түсіндіруге болатын еді?

Отандық тарихнама алдында бүгінгі сұранысқа лайық міне осы сауалға түсінік беру міндеті тұр. Осы ретте большевизмнің қазақ қоғамына да түрлі әдіс-құралдар арқылы жаппай таптық сана мен таптық өшпенділік енгізу әрекетінің өз «жемісін» бергендігін, Амангелді Иманов сияқты ірі тарихи тұлғаның түптеп келгенде ортақ мүддедегі отандастарының қолынан қаза табуы соның көрінісі еді.

Ал азамат соғысы – бұл революциямен бірге келген аласапыран берекесіздіктің жалғасы, өз ретінде ол адамгершілікке жат түрлі қиянат пен зорлыққа, кек алуға жол ашқаны да бар-тын. Мәселен, Амангелді батырдың өліміне байланысты Қайдауыл және басқа қыпшақ ауылдарында тұрақтылықты сақтауға жіберілген алашордалық отряд керісінше бейбіт жұртқа түрлі қиянат жасап, берекесін алады. Мұндай жат мінезге түрткі салған өңірде ауық-ауық білініп қалатын руаралық кикілжің еді. 1916-1919 жылдар аралығында оның өршіп кеткендігі сондай, бұл мәселеге байланысты, мәселен, Орынбор орыс-казак атаманы А.И. Дутов Торғай уезі халқына арнайы үндеу жариялап «бауырларды өзара жаулық пиғылдан бас тартуға» (Абдығалиұлы, 2017: 284-285) шақырады. Осы оқиғаларды көзімен көріп, бір емес, бірнеше мәрте ой елегінен өткізген Бермұхамед Сисекеновтің кейінірек «в Тургайском деле все мы грешны» деген көрсетуінің астарында осы сан қатпарлы фактінің ізі жатқандығын байқауға болады.

Бұл арада Торғай трагедиясын талдауға алғанда ескерусіз қала беретін мынадай жағдайға көңіл аудару қажет-ақ. Осы кезеңде алаш әскері аталған құрама қолдың қай тұрғыдан алғанда да жағдайы соншалықты мәз емес-

тін. Әскер қатарына тартылған жігіттерді азық-түлікпен, қару-жарақпен, көлікпен және басқа қажеттілікпен қамтамасыз ету ісін жолға қойып, жүргізетін мемлекеттік жүйе жоқтың қасында еді. Бұл мәселелерді, әсіресе, Алаш әскерінің ел арасына шыққан өкілдер қол жайып жүріп, әйтеуір, бір деңгейде шешуге күш салды. Басқаша айтқанда, үлкен саяси додаға араласқан, ал бірақ оған сүйеніш боларлық ұлттың мемлекеттік жүйесі қалыптаса қоймаған елдің белсенді күштерінің күйі осындай қайшылықты жағдайға тап болған еді. Міне осы жағдайдың әскер қатарына тартылған жігіттердің көңіл-күйіне әсері болғандығын ескеруге тура келеді. Шешім қабылдаған Алашорданың әскери кеңесі, ал Қаратілеуов және Сисекенов – бұлар орындаушылар болды (ҚР ИМ АҚДА, 8366в: 142).

Б. Сисекенов тергеуде берген көрсетуінде, мәселен, «Ырғызда әскер қатарына өз еркімен келген үш жүз жігіттен араға бірнеше ай салып елу-ақ жігіт қалғанын», басқаларының ауыр далалық жағдайға шыдамай кетіп қалғандарын, ең соңында өзінің де жігіттерге еріп қашып шыққанын баяндайды (ҚР ИМ АҚДА, 78а: 5).

Құжаттық материалдарда Торғайдағы алаш әскері командирлерінің бірі қызметінде болған С.Қаратілеуовтың ыдырау жолында тұрған әскерді сақтауға күш салып, тіптен дезертирлерге байланысты ең ауыр шара қолдануға дейін барғандығы айтылады (ҚР ИМ АҚДА, 78а: 5).

С. Қаратілеуов пен Б.Сисекенов ОГПУ тарапынан тергеуге 1929 жылы тартылды. Осы ретте бұл істі ұйымдастырушылар тарапынан аталған екі азаматқа байланысты араға он жыл салып неге 1929 жылы қозғау салынды, сондай-ақ азамат соғысы кезеңінде орын алған бұл трагедияны қайта көтере отырып, ОГПУ тергеушілері қандай мақсат көздеді? Осы сауалдарға жауап іздеу қажет.

Біріншіден, 1927 жылдан бастап Ф.Голощекиннің тікелей бағыттауымен және белсенді түрде араласуымен қазақ «ұлтшылдарына» кең ауқымда шабуыл басталды. Осы жылы А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы бастаған алаштықтардың алғашқы тобы абақтыға қамауға алынды. Осымен бір мезгілде қазақ ұлт-азаттық қозғалысымен ортақ тілек және ниеттегі тұлғаларды іздеп тауып, жауапқа тартып және жазалау үдерісі қатар жүрді. Сондай-ақ мұндай ұстанымдағы адамдарды анықтау ісі барлық сала мен деңгейде жүргізілді. Алдымен ол коммунистік партия қатарын қамтып, партияны жат элементтерден тазалау аталды. Бұл істі белсенді түрде қолға алған Ф.Голощекин әкімшілігі оны мемлекеттік басқару жүйесіндегі қазақ ұлтшылдарынан құтылудың мүмкіндігі ретінде пайдаланды.

Екіншіден, идеологиялық аппарат С.Қаратілеуов пен Б.Сисекеновті қылмыс жасағандар ретінде жауапқа тарту арқылы тарихи әділеттілік орнатушы ролінде көрінуге тырысқанымен, оның басқа да көздеген мақсаты бар-тын. Торғай трагедиясына қозғау салу ескі жараның аузын ашумен, яғни кезекті рет өңірдегі рулар мен этникалық қауымдық құрылымдар арасында

кикілжің тудырумен тең еді. Мұндай құйтырқы әдіс 1925-1926 жылдары «Торғай ісі» аталған Жүсіпбек Аймауытовқа байланысты сот ісінен сыннан өткен-тін. ОГПУ-ге енді міне А.Иманов пен Л.Таранға байланысты трагедияны негізге алып қоғамда жаңадан дүрбелең тудырудың «сәті» келгендей көрінген еді.

Араға ғасыр салып азамат соғысы аталған тарихи кезең де уақыт тезіне түсті. Ол туралы ешқашан да бұлжымайтын ақиқаттай көрінген тұжырымға да түзетулер енгізілуде. Уақыт ағымында өсіп-өну, кемелдену арнасындағы қоғамның өткен өмірін жиған тәжірибесі мен білім-парасатына сүйеніп жаңа көзқарас тезінен өткізіп отыруы толық табиғи нәрсе және ол жалпы адамзатқа ортақ қасиет, тынымсыз қозғалыс пен өзгеріс арнасындағы өмір заңы.

Біз қарап отырған мәселеге байланысты назардан тыс қалдыруға болмайтын мынадай бір жағдай бар. Ол саяси полиция тарапынан жауапқа тартылған С. Қаратілеуов пен Б. Сисекеновтің қатысуымен Қостанай уездік атқару комитетінің төрағасы Лаврентий Таран мен Торғай уездік әскери комиссары Амангелді Имановтың, сондай-ақ олардың серіктерінің өлтірілуі бұл империядағы өзара өшіккен екі саяси күштер арасында жүрген азамат соғысы жағдайында орын алған саяси акті екендігі еді.

Торғайдағы Алашорда Әскери Кеңесінің төрағасы Мырзағазы Есболұлы мен Кеңес мүшесі Міржакып Дулатұлы тергеу барысындағы көрсетулерінде А. Таран мен А. Имановқа байланысты «екеуі де Алашорда Әскери Кеңесінің шешімімен атылды» деп көрсетіп, болған іске байланысты жауапкершілікті ұжым болып мойындарына алатындықтарын мәлімдеген (ҚР ПМ АҚДА, 8366в: 141-142). Осы әскери кеңестің келесі бір мүшесі Асфендияр Кенжин көрсетуінде «Мені әскери кеңеске енгізді... ал, Иманов Алашорда басшылығының шешімімен атылды» деген фактіні жеткізіп, сол арқылы С.Қаратілеуов пен Б.Сисекеновтің бұл істе орындаушылар рөлінде болғандығын түсінуге мүмкіндік туғызады. А. Кенжин сондай-ақ, осы көрсетуінде «Алашордаға ұлттық үкімет есебінде қарағандығына» (ҚР ПА, 719: 133; ҚР ПМ АҚДА, 8366в: 159) көңіл аударады. Бұл арада С.Қаратілеуов пен Б.Сисекеновтің де Алашордаға байланысты тура осы ұстанымда болғандығына күмәндануға ешқандай да негіз жоқ. Бұған қосымша С.Қаратілеуов партиялық тазалауға байланысты (1936 ж. 14 қарашада) мәскеулік⁴ және республикалық тергеушілерге берген жауабында Алашорда әскеріне ел аралап адам және қару жинау ісіне атсалысқандығын, ол кезде «пролетарлық және советтік ұстанымда емес», сондай-ақ «большевик те емес, басым түрде ұлтшылдық ұстанымда болғандығын» жасырмай, анық та ашық білідіреді (ҚР ПМ АҚДА, 8366в: 29-40).

Кейін коммунистік партия қатарына кіріп, советтік қызметке араласқан бұл буын бірден соған дейінгі ұлтшылдық көзқарасынан біржола қол

⁴ Елде жүріп жатқан саяси репрессия науқаны тұсында партиялық тазалау үдерісіне Мәскеуден арнайы келген тергеушілер де қатынаскан.

үзіп кете қойған жоқ-тын. Мәселен, Қастек аудандық партия комитеті 1936 жылы 29 қазан күнгі отырысында «Дегерес» жылқы зауытының директоры С.Қаратілеуовтің контрреволюциялық ұстанымы туралы мәселе қарап, оның әлі де «алашордалық, ұсақ-буржуазиялық идеология» жетегінде жүргендігін баса көрсетіп, партия қатарынан шығару туралы шешім (ҚР ІІМ АҚДА, 8366в: 6-8) қабылдайды.

Қорыта айтқанда, қалыптасқан жаңа жағдайда С.Қаратілеуов пен Б.Сисекеновтің ісіне бұрынғы советтік кезеңдегідей олардың, біріншіден, азаматтық, көзқарастық ұстанымын есепке алмастан, екіншіден, оларды әскер қызметіндегі адам ретінде Алашорда әскери кеңесінің шешімін орындаушылар болғандығын, сондай-ақ, үшіншіден, оқиғаның елдегі азамат соғысы жағдайында көрініс тапқанын, соған байланысты тек бір жақтағылардың, яғни советтік биліктің ғана ұстанымын легитимді факті есебінде қарастыру әділетсіздік болар еді.

Бұған қосымша, А.Иманов пен алашордалықтардың отаны біреу – қазақ елі екендігін, бүгінде екі жақтың үрім-бұтақтары осы елде тұрып жатқандығын, ал олардың заман өзгерісі арнасында ортақ мүдде төңірегінде топтасып, өзара түсінісіп кетуі толық табиғи нәрсе екендігін есепке алуға тиістіміз.

Осы ретте М.Дулатұлының қызы, Гүлнәр апай Дулатованың естелігінен мынадай үзінді келтіру орынды көрінеді: «Бас қосып ертеңгі шайымызды ішіп, ыдыстарымызды жинай бергенімізде, есік қоңырауы соғылды. Жанна барып есік ашты.

«Гүлнәр үйде ме?» деген дауысты естіп, мен де дәлізге жетіп бардым. Қарасам, үйге кірген орта жастан асқан бейтаныс біреу бетіме тіке үңіле қарап, сұсты үнмен: «Мені танысың ба?» – деді. Жасыратыным жоқ, анайы естілген «танысың ба» маған ұнаған жоқ. Ожарлау қойылған сұраққа мен де тайсалмай: «Танымаймын», – десем де, әдеттегідей: «Ал, қонақ, шешініп, үйге кіріңіз, жоғары шығыңыз, сұраса келе таныса жатармыз», – деп төрге отырғызып, мән-жайды сұрастыра бастадым.

...Қонағым жадырап сала берді, көздері күлімдеп, кеудесін маңғазданып көтеріңкіреп, мақтаныш сезіммен.

– Менің атым – Шәріп. Амангелдінің баласымын, фамилиям – Иманов, – деді. Екеуіміз тұрып қол алыстық, бұрынырақ бір-екі рет көргенім болмаса Шәріппен араласуымыз болған емес еді. Алдымда отырған Амангелдінің баласы да, ал мен болсам – Мыржақыптың қызымын. Әкелеріміздің екі жолда, екі бағытта болғандары тарихтан ақиқат».

Шәріп Амангелдіұлы ашыла сөйлеп Гүлнәр Міржақыпқызына «жұртшылық өзің туралы жақсы пікірде, көп естимін, құлақпен естігенше, көзбен көріп танысып, өзіңмен сырласайын деп келдім, Гүлнәр, – деді Шәріп. – Екеуіміз де әкелерімізден қалған ұрпақпыз; өткен күндердің куәсі біз емес, тарих өз шешімін түйгені белгілі. Біздің дәуіріміз, заманымыз ортақ, алған

тәрбиеміз бірдей, бірімізге-біріміз жамандығымыз болған емес, саған өкпем жоқ...

Шәріп екеуіміз қол алысып қоштасып, бір-бірімізге жылы жүзбен ұзақ қарап тұрдық. «Кетсін осымен көңілдің кірі» (Дулатова, 2012: 72-75), – дедім ішімнен».

Торғайда болған қайғылы оқиғадан соң араға алпыс жыл салып 1916 жылғы халық көтерілісінің қол бастаған батырының ұлы мен осы тарихи кезеңдегі қазақ азаттық қозғалысының рухани көсемдерінің бірінің қызы арасындағы кездесу осылай аяқталады.

Міне осы кездесу нәтижесінде екі жақтың ұрпақтарының түйген тұжырымдарында ортақ өзек әрі ұлағатты ой бар-тын. Ол түрлі сындардан аман өткен ұлттың ауызбірлігі мен тұтастығының ешуақытта ескірмейтін құндылық екендігі.

Зерттеу нәтижелері.

С. Қаратілеуов пен Б.Сисекеновтің жүріп өткен өмір жолында XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ азаттық қозғалысына зор ынта-жігер және ықыласпен араласып, артын ала сол үшін советтік жүйе ұйымдастырған тозақ отына түскендей күй кешкен азаматтарымыздың қайғылы тағдырының ізі жатыр. Ұлт тарихындағы осы процесті терең сезініп, ой елегінен өткізіп, тиесілі қорытынды шығару кейінгі буындардың міндеті. Олар өткен жолды ескерусіз қалдыру, яғни ұмыту отаныңның, болашақ ұрпағыңның алдында қылмыс жасаумен тең.

Сонымен С. Қаратілеуов пен Б. Сисекеновтің советтік кезеңдегі тағдыры қалай қалыптасты, тарихи фактілерге сүйеніп осы тақырыпқа тоқталайық. НКВД аппараты қойнауында шоғырланған деректік материалдар істің мынадай бағытта және астарда жүргендігін көрсетеді. Советтік құпия полиция мекемелері С.Қаратілеуов пен Б.Сисекеновке байланысты тергеу ісімен оқиғадан соң араға жиырма жылға жуық уақыт салып мәселені қайта көтеріп айналыса бастаған. Ал тергеу ісі мынадай мазмұнда және бағытта жүрген. Тергеушілер, біріншіден, тергеудегі кісілердің көзқарастық ұстанымын анықтауға басымдылық береді. Соған байланысты, екіншіден, тергеушілер үшін маңызды нәрсе 1919 жылғы Торғай өңіріндегі қайғылы оқиғаларға байланысты ақиқат кімнің қандай дәрежеде кінәлі екендігін анықтау емес, оларға керегі саяси нәтиже, яғни большевиктік идеологияға қарсылық танытқандардың ерте ме кеш пе, әйтеуір жазаланатындығын қоғамдық пікір алдында көрсету еді. Осы мазмұн және бағытта жүрген тергеудің түпкі көздеген мақсаты қазақ ұлтшылдығы сияқты феномендік құбылысты қайтып бас көтерместей тұқыртып жою болды. Осы мақсатта ұлт ішіндегі ру-жүзаралық кикілжіңдерге қозғау салынды, сондай-ақ халықты алаштық саяси белсенді буынға қарсы қою жұмыстары өрістетілді.

Осы арнада, мәселен, азамат соғысы жылдары алаштық әскер қолдарының тізесі батқан ауылдардың тұрғындарынан көрсетулер алынды,

агентуралық фактілер⁵ жинақталды. Мәселен, 1936 жылғы 5 желтоқсанға тиесілі Торғай аудандық НКВД-ның «Балық» атты агентінің берген мәліметінде мынадай мазмұндағы фактілер беріледі: «1919 жылдың ақпаны мен сәуірі аралығында екі ай бойы Торғай ауданының Қоңыраулы өзені бойындағы Сашы және Шүмекті ауылсоветіне қарасты өңірде алашорда басбұзарлары иелік етті. Олардың басында Мыржақып Дулатов тұрды, ал оның жақын кеңесшілері қатарында Қадырбаев Сейдәзім, Есболов Мырзағазы, Кенжин Спандияр, Қаратілеуов Сәлімгерей, Темиров Ғабдулла және Қырымгерей (а.ж. білмедім) болды. Қарулы әскеріне басшылықты Қаратілеуов жасады, жігіттерінің саны 300-ден асып жығылды... Алашорда басшысы Дулатов Мыржақып Қаржауов Оспан, Бөлеков Ермағамбет ж.б. ақсақалдар арқылы «Мадияр», «Шымболат», «Өтей», «Жылқыайдар» руларынан шамамен 60-қа жуық жігіттерді атқа қондырды...». «Балық» міне осы Алашордаға қатысы болғандарды кейінгі уақытта түгелдей есепке алынып, контрреволюциялық әрекеті мен байланыстарына бақылау орнатылғандығын ескертеді. Мәліметінің соңында Дулатовтың «Мадияр», Қадырбаевтың «Өтей», Есболовтың «Шымболат» руларынан, ал қалғандарының басқа губерниялардан екендігін хабарлайды.

Баяндалған мәліметтің екінші жартысында «Балықтың» алаштық тұлғаларға байланысты кімнің қай ру мен өңірден екендігіне назар аударуы жәйдан-жәй еместігі әрине түсінікті. «Балық» бұл арада қожайындарының тапсырмасын орындап отыр (ҚР ИМ АҚДА, 8366 б: 17).

Келесі «Валидов» деген агент осы 1936 жылғы 9 желтоқсанға тиесілі мәліметінде С.Қаратілеуов басқарған отрядтың Қайдауыл болыстығындағы Амангелді Иманов ауылына, яғни осы өңірдегі қыпшақ жұртына жасаған қиянаттары туралы баяндайды (ҚР ИМ АҚДА, 8366 б: 18).

Бұл арада НКВД агенттерінің қазақ ішіндегі аса нәзік нәрсе руаралық фактілерге қатысты мәліметтер беруі – арнайы тапсырма орындағандықтарының көрінісі еді.

НКВД тергеушілеріне тергеудегі кісілердің саяси ұстанымына қатысты фактілерді, мейлі ол 20 жыл бұрынғы уақытқа тиесілі болсын, түрлі жолдармен анықтап табу аса маңызды еді. Ол фактілердің әйтеуір қазақ ұлт-азаттық қозғалысына қатынасы болса болғаны. Мәселен, 1937 жылы 31 қаңтарда НКВД тергеушісі қамаудағы А.Кенжиннен С.Қаратілеуовтің Мұстафа Шоқайды әйелімен Ақтөбе қаласында күтіп алып, оларды Темірдегі А.Кенжиннің үйіне жеткізіп, қонақтарының аялдауы қандай себептерге байланысты он шақты күнге созылғандығы туралы егжей-тегжейлі сұраулар салады. Сонымен бірге М.Шоқайдың қандай мақсатпен ел аралап жүргендігі, ал аттанар алдында қандай директивалық тапсырмалар бергендігі туралы да сауалдар қойылады (ҚР ИМ АҚДА, 8366 б: 20-24 об.).

⁵ агентурное донесение – ОГПУ-НКВД қоғам арасында белгілеген агент-құлақтары арқылы тұрақты түрде алып отырған құпия мәліметтері осылай аталады.

Бұл баяндалған фактілерден тергеушілердің түркістандық және қазақ ұлт-азаттық қозғалысындағы М.Шоқайдың рөлін қатесіз анық білетіндігі, сонымен бірге қазақ қоғамында азаттық үшін күрес ұстанымындағы құпия ұйымдар мен жеке тұлғалардың әлі де болуы мүмкін-ау деген сезікте екендігі байқалады.

С. Қаратілеуовтің саяси көзқарасы мен ұстанымы 1937 жылы 17-18 сәуір күндері берген көрсетуінде біршама жинақы түрде берілген. Соған байланысты оған тоқталған жөн.

Ол коммунистік партия қатарына 1919 жылдың соңында Алашорданы жою қарсаңында кіргенін, дегенмен ұлт-азаттық ұстанымындағы көзқарасының сол бастапқы күйінде кейін де сақталып, партия қатарында жүріп те оның тапсырмаларын орындауға келгенде бұл жан дүниесіндегі сәйкессіздіктің ылғи да білініп отырғандығын осы арнада ұлтшылдық ұстанымдағы қызметтестерімен мынадай мәселелерге байланысты жақын болғандығын баяндайды. Ол:

«1) Мен Қазақстанға автономиялық республика ретінде берілген құқықтар мен еркіндік деңгейі жеткіліксіз, республиканың әсіресе бюджет саласындағы, сондай-ақ шаруашылық жүргізудегі одақтық мекемелерге тәуелділігі үлкен деген түсінікте болдым;

2) мен партия ауылдағы таптық жіктелудің маңызын тым асыра бағалап қате жолда тұр, байларға қатысты саясаты да шектен тыс қатал, жалпы ауылдағы жаңа бастамалар тапаралық шиеленіс емес, бейбіт, азаматтық келісімді негізге алып жүргізілгені тура деген пікірді жақтадым;

3) жер мәселесінде мен бірінші кезекте шешілуге тиіс өзекті мәселе ретінде алдымен қазақ жұртын түгелдей жерге орналастырып алуды қажет санадым...;

4) сондай-ақ мені елдегі советтік, партиялық аппаратты қазақтандыру деңгейі де мүлдем қанағаттандырған емес, өйткені менің түсінігімде еуропалық қызметкерлер жергілікті халықтың өмір сүру салтын терең ұғына алмағандықтан қазақ ауылындағы жаңа құрылысты тура басқара алмайды, мәселе Губком мен Крайком аппаратындағы хатшыларды қазақтардан қоюмен бітпейді деген тұжырымда болдым» (ҚР ИМ АҚДА, 8366 а: 14-16).

Сәлімгерей Алпанұлы осы баяндалған мәселелерге байланысты көзқарасының, әсіресе, жер мәселесі мен қазақ елін басқару ісіндегі партиялық басшылыққа наразылықтың Ж. Сұлтанбеков және басқа қазақ ұлтшылдарымен жақындасуға, тіптен Қызылордада қызметте жүрген зинovieвтік оппозиция өкілдерімен бір блок құру жолдарын қарастыруға итермеленгендігін баяндайды.

Мұндай ұстанымы мен әрекеті оған 1928 жылы Егіншілік комиссариатындағы мәртебелі қызметінен Темір қаласындағы тәжірибе станциясына директорлық жұмысқа ауыстырылуымен аяқталған еді. Жағыпар Сұлтанбековпен екеуара әңгімеде елде басталған аштық пен халық

толқуларының негізінде орталық билік пен оның өкілі Ф.Голощекиннің жүргізген қате әлеуметтік-экономикалық және кадр саясатының жатқандығы туралы ортақ пікірде болғандықтарын баяндайды. Мәселен, ол «Голощекиннің шаруашылық жүргізу және мәдениет салаларындағы білімі өте таяз, ал Исаев пен Құрамысовтың бұл реттегі даярлықтары одан да төмен болды» деген тұжырымға келеді. Ғ.Мырзағалиев пен А.Кенжиннің де осы пікірде болғандықтарын білдіреді.

1929 ж. партиялық тазалау барысында С.Қаратілеуов партиядан шығарылып, ОГПУ-ге тергеуге шақырылды. Ал 1930 жылдың басында ол жұмысынан босанып, Мәскеуге аттанады, яғни елден кетуге мәжбүр болады. 1929-1931 жж. халық көтерілістері, сондай-ақ 1928-1933 жж. ашаршылық жылдары ол елде емес, денсаулығына байланысты және басқа себептермен сыртта болып, 1935 жылы О.Исаев және басқалардың шақыруымен елге оралады. Ал елдегі жағдай бұл кезде күрделене түскен еді. Ашаршылық жылдарындағы қырғыннан соң партияның Орталық Комитеті тиесілі қорытынды шығарып елге «Мәскеуден Қазақстанды басқаруға Т.Рысқұловты жібереді екен, Н.Нұрмақов та елге қайтады екен» деп, ел ішін кезген сөз жәй қауесет қана болып шыққан-ды. Апатты қырғыннан соң Мәскеулік билік қазақ өміріне байланысты «көзқарасын өзгертуі мүмкін» деген үміт ақталмады. И.Сталин, Орталық бұл жолы да қазақтардың өздерін өздері басқарғанын хош көрмеді.

Сәлімгерей Алпанұлы егіншілік комиссариатында бірге қызметте болған (1926-1927 жж.) ортақ ұстаным, пікірдегі Жағыпар Сұлтанбековпен кездесіп, оның да партия қатарынан шығарылып, абақтыда жатқан Ыдырыс Мұстамбайұлының ісіне байланысты қайта-қайта тергеуге тартылып, елден тыс кетуге ылаж таппай жүргенін байқап, өзінің де елге ерте оралғанына іштей өкінеді (ҚР ИМ АҚДА, 8366а: 14-39).

1936 жылы 14 қарашада С.Қаратілеуов НКВД органдары тарапынан қамауға алынып, бір жыл үш жарым ай абақтыда жатып, 1938 жылы 26 ақпанда ССРО Жоғарғы сотының әскери коллегиясының шешімімен РСФСР ҚК 58-7, 58-8, 58-11 және 58-13 бабы бойынша «контрреволюциялық оңшыл троцкистшіл террористік ұйыммен бірлікте әрекет жасаған буржуазиялық-ұлтшыл көтерілісшіл ұйымның мүшесі» ретінде ең жоғарғы қылмыстық жаза – ату жазасына бұйырылды (ҚР ИМ АҚДА, 8366б: 148-151об.).

Советтік билік, оның идеологиялық аппараты Сәлімгерей Алпанұлы Қаратілеуовке Алаш партиясында мүшелікте болып, оның атынан Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутат ретінде сайланып, өз еркімен Алаш – Қазақ ұлт-азаттық әскеріне кіріп, большевиктік ұстанымдағы А.Иманов және Л.Таранды отрядтарымен бірге жою ісіне, сондай-ақ жаңа өкімет тарапынан қудалауға ұшыраған М.Шоқайды Ақтөбе арқылы шетел асыру шарасында белсенді атсалысқанын, сондай-ақ егіншілік комиссариатында қызметте жүріп Орталық өкіметтің қазақ жеріне қатысты үстемдік

ұстанымына Ә.Бөкейхановтың қолдауымен қарсылық көрсеткенін, жалпы қазақ ұлт-азаттық қозғалысындағы белсенді де жігерлі қызметін елеусіз қалдырған жоқ.⁶ Большевиктік арандатушылық кезеңде өмір сүрген белсенді тұлғаның тағдыры осылай аяқталған еді.

Бермұхамед Сисекеновтің өмір жолынан мәлімет. Б.Сисекенов революциялық өзгерістерден соң Ырғызға оралып, жұмысқа орналасып, 1920 жылы партия қатарына өтеді. Саяси тұрғыдан сауатты Бермұхамед алдымен Торғайда аудандық партия комитетінде хатшы, сонан соң Шымкент облысына ауысып Сарыағаш, Келес аудандық партия комитеттерінде хатшылық қызметте жұмыс атқарады.

1927 жылдан бастап алаштықтарды азамат соғысы тұсындағы «қылмысына» байланысты жауапқа тарту ісі басталады. Бұл жағдай Б.Сисекеновті де айналып өткен жоқ-тын. 1929 жылдың жазында ол ОГПУ тарапынан қамауға алынады. Осы жылдың 6 шілдесінде Өлкелік бақылау комиссиясының жанындағы партиялық үштік Б.Сисекеновтің ісін қарап «алашорда әскеріндегі белсенді қызметі және қызыл әскер командирлерін ату ісіне қатысқандығы, сондай-ақ бұл фактілерді партиядан жасырғандығы үшін» коммунистік партия қатарынан шығару туралы шешім қабылдайды. Ал 1929 жылы 29 қарашада, ОГПУ жанындағы ерекше кеңес Б.Сисекеновті ҚК-нің 58 бабының 13 тармағы бойынша үш жылға Сібірге жер аудару туралы шешім шығарады.

Міне, осы кезеңнен бастап Б.Сисекеновтің қуғын-сүргіндегі адам ретінде өмірінің азапқа толы кезеңі басталады. Ішкі істер министрлігінің Алматы департаментінің қорындағы № 156/ РС № 78 істе Б.Сисекеновтің жоғарғы билік орындарына жолдаған бірнеше арыздары сақталған. Ол құжаттарда баяндалған фактілердің қайталанатындығын ескере отырып, тек біреуінен, яғни КСРО Орталық атқару комитетінің төрағасы М.И. Калинин атына жазған хатынан үзінді келтірумен шектелейік. Б.Сисекенов хатында «мен алаш әскерінің құрамына барғанымда 18 жастағы бозбала едім, 2 сыныптық орыс-қазақ мектебінде алған біліміммен Орынбордағы мұғалімдер даярлайтын оқу орнына түсу үшін Ырғыздан 150 шақырым жердегі Шалқарға жаяу бардым. Менің бұл арманым түрлі себептерге байланысты орындалмай қалды» деп көрсетіп, өзіне ақтар жағындағы Алашорда ұлттық әскері қатарында жүріп коммунистерді атуға қатынасып, жаңа құрылып жатқан Совет билігіне қарсы шықтық деген айып тағылып отырғандығын, ал ол кезеңде өзінің саяси сауатының мүлдем болмағандығын, албырт жас ретінде отанға қызмет жасаудың қисыны осы екен деген ниетпен алаш әскері қатарына қосылғандығын баяндайды (ҚР ІІМ АҚДА, 786: 73, 82-93 об.).

Бұл арада Б.Сисекенов өмір сүрген ортада қалыптасқан қоғамдық жағдайды тек большевиктік көзқарас тұрғысынан біржақты қарастыру қателікке ұрындырады хақ. Егер мәселеге осы көзқарас тұрғысынан ғана

⁶ Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1 т. А., 2004, 447 б.; Сонда, 3 т., 2 кітап, А., 2007, 23-30 бб.

келсек, онда сол тарихи кезеңде қазақ қоғамында орын алған тарихи факті – қазақ ұлт-азаттық қозғалысын жоққа шығарумен тең болар еді. Советтік тарихнама бұл мәселеге біржақты тапаралық күрес тұрғысынан келді.

Ия, рас, азамат соғысы тұсында большевиктер партиясы мен оның билік орындарының қоғамдағы таптық айырмашылықты негізге алып қарсыласу үрдісін жалпыимпериялық кеңістікке алып шыққандығы мәлім. Қазақ қоғамы мұндай тапаралық қарсыласуға мүлдем даяр емес-тін, және оған мұқтаждық та жоқ-тын. Соған байланысты бұл мәселені екінші қырынан, яғни қазақ қоғамында империялық билік жүйесіне қарсы ұлт-азаттық қозғалыстың өріс алуы толық табиғи құбылыс екендігін, Б. Сисекенов қатынасқан әскери қақтығысулар мен қиянатты актілердің азамат соғысы кезеңіне тән қайғылы көріністерден екендігін мойындауға тура келеді.

Сібірде айдауда жүріп Б.Сисекенов медициналық училищені аяқтап медбрат мамандығын алады. Елге оралған соң ол Алға қаласындағы зауытта жұмыс істеп жүргенде 1941 жылы әскер қатарына шақырылып, Сталинград түбіндегі шайқаста санинструктор, старшина Б.Сисекенов екі рет жараланып, майдандағы жолын 1945 жылы 8 мамырда Прагада аяқтайды. «Сталинградты азат еткені үшін», «Праганы азат еткені үшін», «Будапешті азат еткені үшін», «Ерлігі үшін» медальдарымен, «Қызыл жұлдыз» орденімен марапатталады (ҚР ИМ АҚДА, 78в: 53-54).

1946 жылы 2-нші топтағы мүгедек ретінде еліне оралған Б.Сисекенов 1948 жылдан бастап «халық жауы» есебінде қайтадан тергеу ісіне тартылады. Бұл жағдай жауынгерге ауыр тиген еді. Бір күні таңертең жұмысына кеткен ол үйіне қайтып оралмайды (ҚР ИМ АҚДА, 78в: 39).

Отанына адал қызмет жасау ниетімен алдымен Алаш әскерінің, кейін 1941 жылы совет әскерінің қатарына өз еркімен барған Бермұхамед Сисекеновтің өмір жолы осылай аяқталады.

Б. Сисекенов 2012 жылы 21 мамырда ҚР «Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» 1993 жылғы 14 сәуірдегі заңының 2, 4, 5 баптарына сәйкес саяси репрессия құрбаны ретінде ақталды (ҚР ИМ АҚДА, 78в: 92-93).

С. Қаратілеуовтың ісінен біз оның жары Қаратілеуова Сәбилянің КСРО Бас әскери прокурорына жарын ақтау туралы мәселе қоюға құқы бар-жоғын сұрап арызынан басқа мәлімет кездестіре алмадық (ҚР ИМ АҚДА, 8366в: 3-4).

Қорытынды.

Сонымен, жалпыресейлік кеңістікті қамтыған азамат соғысының қазақстандық өз ерекшеліктері бар-тын. Мұнда өзара ымыраға келе алмай-тын екі көзқарас, екі ұстаным бетпе-бет келді. Қарсыласудың бір бетінде әлеуметтік-тапаралық күрес ұстанымындағы большевиктік ағым тұрса, оған қарсы бетте антиколониалдық ұлт-азаттық күрес ұстанымындағылар тұрды. Жеңіс мемлекеттік құрылым мен оның мүмкіндіктеріне сүйенген большевиктік ағым жағында болды. Дегенмен, кейінгі өмір билікке келген советтік жүйенің біржола шеше алмаған екінші беттегі ұлт-азаттық

ағым көздеген мақсаттың өміршендігін, енді бүгін қазақ қоғамының сол мәселелерді шешуге күш салуға мәжбүр болып отырғандығын көрсетті. Күрделі заманның тұлғалары С.Қаратілеуов пен Б.Сисекеновтің өмір жолын осы арнада ғана тура түсінуге болады деген ойдамыз.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі

А. Байтұрсынұлы. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т.V: – 384 б.

Қазақстан Республикасы Ішкі Істер Министрлігінің Алматы қаласы бойынша департаментінің архиві Собственноручные показания Каратлеуова С. арх. № 8366 (а). Т.1. 151-п.

ҚР ИМ АҚДА. арх. № 8366 (в) - іс. 3-т. 159 пп.

Абдығалиұлы Б. Войско Алаш. Казахские части в составе Белой армии (1918-1920 гг.) – Астана: «Foliant», 2017 - 415 с.

ҚР ИМ АҚА. арх. №78 (а) - іс. 5-п.

ҚР ПА. 719-қ., 1-т. 1335-іс, 133-п.

Дулатова Г.М. Шындық шырағы. – Алматы: «Мектеп», 2013. – 166 б.

ҚР ИМ АҚДА. арх. № 8366 (б). 2-т. 24-п.

ҚР ИМ АҚДА. арх. № 8366. 14-16 пп.

ҚР ИМ АҚДАа. арх. № 156/ РС-78 (б) - іс. 93-п.

ҚР ИМ АҚДАб. арх. № 156/ РСБ - № 78 (в) 93-п.

References

Baytursunuly A. Alty tomdyq şıǵarmalar jınaǵı. «Er Sayın», «23 joqtaw» awız ädebıı murası, kösemsözderi, tabılǵan twındıları. – Almatı: «Elşejire», – 2013. 013. T. V: – 384 b.

Qazaqstan Respwblıkası Işki Ister Mınıstrliginiń Almatı qalası boyınşa departamentińiń arxivi. Sobstvennорwçnie pokazaniya Karatlewova S. арх. № 8366 (а). Т.1. 151-р.

QR IIM AQDA. арх. № 8366 (v) - is. 3-т. 159 pp.

Abdıǵalıwlı B. Voysko Alaş. Kazaxskіe çastі v sostave Beloy armіi (1918-1920 gg.) - Astana: «Foliant», 2017 - 415 s.

QR IIM AQA. арх. №78 (а) - is. 5-р.

QR PA. 719-қ., 1-т. 1335-іс, 133-р.

Dulatova G.M. Şındıq şıraǵı. – Almatı: «Mektep», 2013. – 166 b.

QR IIM AQDA. арх. № 8366 (b). 2-т. 24-р.

QR IIM AQDA. арх. № 8366. 14-16 pp.

QR IIM AQDAa. арх. № 156/ RS-78 (b) - is. 93-р.

QR IIM AQDAb. арх. № 156/ RSB - № 78 (v) 93-р.